

АНДРЕЙ БОБЕВ

Кирило-Методиевски научен център – БАН

✉ andreybobev@yahoo.com

РЪКОПИСНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ПОЧИТТА КЪМ СВ. СЕДМОЧИСЛЕНИЦИ В ЗОГРАФСКАТА СВЕТА ОБИТЕЛ

Зографският манастир на Света гора е една от най-важните съкровищници на средновековната българска книжовност. Ръкописните традиции обаче не прекъсват с идването на предмодерната и модерната епоха, а се обновяват и продължават да процъфтяват. Статията предлага обзор на общо 22 ръкописа от Библиотеката на Манастира, създадени между XIII и XX в., в които се откриват следи от религиозната почит към св. Седмочисленици. Прегледът показва, че в ново време – XIX и XX в. – тази почит не само се поддържа, но и се правят нови преводи на богослужбни текстове от гръцки, както и се създават нови произведения, посветени на славянските просветители. Така културното наследство не е „изолирано“ в епохата на Средновековието, а е видим континуитетът, преходът към съвремието.

Ключови думи: Зографски манастир, български средновековни ръкописи, св. Седмочисленици

Andrey Bobev

Cyrillo-Methodian Research Center – BAS

✉ andreybobev@yahoo.com

THE MANUSCRIPT SOURCES FOR THE VENERATION OF THE HOLY SEVEN ENLIGHTENERS OF THE SLAVS IN THE HOLY MONASTERY OF ZOGRAPHOU

The Zographou monastery at Mount Athos is one of the most important treasuries of medieval Bulgarian written culture. The manuscript traditions do not cease with the coming of the Pre-Modern and Modern eras – they renew and flourish instead. The article presents an inspection of overall 22 manuscripts housed in the Library of the Monastery, that were copied between the thirteenth and twentieth centuries and attest traces of the religious veneration of the Holy Seven Enlighteners (Heptarithmoi) of the Slavs. The overview shows that in modernity – in the nineteenth and twentieth centuries – the veneration did not only persist but also new translations of liturgical texts were made from Greek and new works, dedicated to the Slavic Enlighteners, were composed. Thus, this cultural heritage is not “isolated” in the Middle ages but instead has a visible continuity, a transition to our time.

Keywords: Zograf Monastery, Bulgarian manuscripts, Holy Seven Enlighteners of the Slavs

Един от основните въпроси, пред които се изправят изследователите на късната ръкописна традиция, е този до каква степен преписите от XVIII, XIX и дори XX в. съхраняват информация, ценна за проучването на културната традиция. В случая не става дума за произведения, чиито ранни копия са изгубени или унищожени (а за оригинали в палеославистиката почти никога и дума не може да става), така че текстът като книжовно съкровище е оцелял само в апографи от предмодерната епоха. Такива примери, разбира се, има и изключителната важност на тези късни писмени фиксации не подлежи на оспорване. По-скоро това се отнася до текстове, които ние познаваме повече или по-малко добре в протяжността на една многовековна ръкописна транслация, често – в многобройни преписи, и за които резонно възниква проблемът какво ново носят на културната памет късните апографи, след като вече разполагаме с ранните.

За да получи такъв въпрос адекватен отговор, добре е да обърнем поглед към произведения, носещи знания, образи, представи и идеи, та дори и идеологеми, които от определена гледна точка се възприемат като централни, ключови за идентичността на съвременника. Това е важно, защото центърът и периферията в културен план могат изцяло да разменят местата си, ако ги наблюдаваме в диахрония. Това, което за дадена епоха определяме като фундаментална характеристика на културата, бавно и постепенно може да бъде изтласкано в друга епоха в маргиналните полета на социокултурните отношения. А в случая нашата задача е не толкова да разглеждаме важността на текста от гледище на епохата, която го е породила – методика, несъмнено важна, ала нека тук я оставим настрана – колкото през призмата на културното самоопределяне на съвременния човек.

Така, разбира се, очертаваме три снопа когнитивни феномени – такива, които са били в приблизително еднаква степен централни за културния Аз както в Средновековието, така и в Модерността; такива, които от тогава до момента са загубили културната си значимост; и такива, които през Средновековието са имали периферна функция за тази културна самоидентификация, но днес заемат средишно място.

С втория тип феномени няма да се занимаваме по обясними причини. Образцов пример за първия тип е почитта към св. Йоан Рилски, която и през Средновековието, и сега сред българите е незатихваща. А любопитен и провокативен наглед за третия тип когнитивни феномени е почитта към св. равноапостолни Кирил и Методий. Тази почит непосредствено след смъртта им се разгръща широко, достигайки до канонизацията на солунските братя и появата на редица култови и извънкултови произведения, свързани с тях (за съжаление, повечето са стигнали до нас в преписи, осъществени извън българския културен ареал); след това в продължение на няколко века почитта затихва, заемайки периферно място в самоопределянето на българина; и едва от

Възраждането насам отново е изтласкана в самия център на културната идентичност, превърната е в един от нейните стожери.

Малко средновековни светителски култове имат такава сложна съдба като този към св. Кирил и св. Методий. Огромният брой светителски паметни имат локален характер, така че „интензитетът“ на почитанието е пряко свързан с живота на даденото културно средище. В такива случаи с някой хиат в културния развой може да дойде и краят на такива култове, както е случаят с „праведния отец Антуни“, упоменат в два надписа от Крепча от около 921 г., ала извън тях – напълно неизвестен; или със св. Роман Търновски, за когото научаваме от Патриарх-Евтимиевото житие на св. Теодосий Търновски; със св. Йоан Екзарх, за когото няма никакви данни за богослужебно почитание освен календарни бележки в няколко месецослова. Когато културното средище просъществува, заедно с него просъществува и култът – дори ако в дадената местна традиция той има периферен характер, както е например със св. Георги Софийски Стари, св. Авраамий Българин, с много от култовете на новомъченици – св. Злата Мъгленска, св. Кирана Солунска, св. Дамаскин Габровски и пр. Някакъв външен на религиозния култ фактор, водещ до „миграция“ на идеи в социокултурен план, може да активизира и дори разпространи култовете, правейки ги внезапно актуални и тласкайки ги извън тесните рамки на локалното. Това може да е война (св. Димитър Басарбовски), археологическа находка (св. Висарион Смолянски), дори личната емиграция на светеца приживе (св. Димитра Силистренска/Киевска).

Понякога това става и с рязкото покачване на авторитета на дадено културно средище, което може да направи даже „чуждия“ светец „свой“, да го адаптира за нуждите на етническото. Така напр. Климентина Иванова [8] регистрира само 9 преписа на *Мъчението на св. Йаков Персиянин* в староизводни и новоизводни състави от XIV до XVII в.; при това само два от тези преписи са в рамките на сегашния български културен ареал – един в Рилския манастир и един – в Зографския ([8]: 324–326). И макар че светецът фигурира още в Константинополския синаксар и следи от текстове, посветени на него, се откриват в славянските литератури и преди XIV в., смяната на типика и редица други външни обстоятелства води до нарастващо разпространение на култа към него през XVI–XVII–XVIII в., отразено в увеличаващите се случаи на появата му в месецословите на евангелия и апостоли от този период – нещо, непознато за по-ранната епоха. Популярността на светеца води до фолклоризация на мотиви от *Мъчението*. Сюжетът за това как св. Йаков, отказващ да се отрече от християнството, е бавно насечен, като преди всяко отсичане мъчителите го питат дали е готов да остави вярата си, той отказва, а след отсичането на всяко парче от тялото му той води своеобразен диалог с току-що загубения къс от себе си, бива фолклорно „усвоен“. Връхна точка в това „присвояване“ на мъченическия култ е появата на литературната/псевдофолклорна мистификация на П.

Р. Славейков „Даваш ли, даваш, Балканджи Йово“ – един текст-рефлексия, който илюстрира как динамиката в религиозния култ може да се спои с формиращите се на Балканите идеи за нови, национални по тип идентичности, и от периферна позиция идеологемата, макар и в силно изменен образен аранжмент, да стане един от конституентите на такава идентичност.

Най-сетне, имаме примери за светителски култове, които са разгърнати или усвоени още в най-ранния етап от развоя на конфесионалната идентичност и които запазват това място неизменно – напр. св. Климент Охридски от родните светци или св. великомъченик Георги и св. Николай Мирликийски – от чуждоземните.

Сред тази пъстра картина на нееднороден развой на светителските култове и на мястото, които те заемат в културното самоопределение на българина от различните епохи, култът към св. Кирил и св. Методий и техните ученици е може би едновременно един от най-важните и един от най-сложните. Няколко уговорки са нужни в тази насока.

На първо място, съхранеността на ръкописната традиция е несъмнено незадоволителна. Наличието на около 1300 преписа на 45 извора¹ – като несъмнено броят на новооткритите преписи ще продължава да расте в близко бъдеще – в никакъв случай не бива да създава впечатлението, че разпредялбата им е кохерентна нито в смисъл на брой преписи на извор, нито в хронологически, нито в географски план. Така някои извори имат десетки преписи в огромен времеви и пространствен диапазон – напр. *Пространното житие на св. Кирил*, *Проложното му житие*, *Проложното житие на св. Методий*, трактатът *За буквите* на Черноризец Храбър, *Прологът* на св. Йоан Екзарх към превода на *Богословието* на св. Йоан Дамаскин. Други извори, обратно, са известни само по няколко преписа или дори по един-единствен: *Втората служба за св. Кирил* (два преписа), *Първата и Втората служба за св. Методий* (съответно, два и един препис), *Покаяният канон за 6-ти глас на св. Климент Охридски* (два преписа), *Първото и Второто житие на св. Наум* (всяко с по един препис), *Службата за св. Климент Охридски* (един препис). Така че в много случаи става дума за вече споменатия още в увода казус – уникални, безценни, често късни или дори много късни копия от ранни текстове. Сентенцията, че ръкописите не горят, е вярна само в един много, много метафоричен или метафизичен смисъл.

Вторият фактор, който трябва да се отчита, е динамиката на ръкописите. Ръкописите пътуват – биват пренасяни, крадени, продавани, подарявани, понякога разкъсвани на парчета с различна съдба. Репертоарът на средновековните библиотеки за нас е енигма. Когато се говори за реконструкция на състава на Преславската библиотека или на библи-

¹ В [15] изворите са изброени като 46, но с един погрешен дублаж – № 32 и № 45 са всъщност един и същи текст. Вж. за това по-долу при Извор № 32.

отеката на цар Иван Александър – това има чисто хипотетичен, илюзорен характер и се основава на отделни запазени ръкописни единици (или техни по-късни преписи), но никога и в нито един случай – на цял библиотечен масив. Случаите, в които ние имаме относително пълна идея за съдържимото на една библиотека от времето преди Предмодерната епоха, се броят на пръсти – и това са безизключително случаи, в които поради различни причини именно в Ранната предмодерна епоха са изготвяни библиотечни списъци, пък и те са оцелели до днес. Такива списъци са изключителни раритети. Ние не познаваме пътя на ръкописите и дори не можем да обясним как в библиотеки, които са горели, на манастири, които са горели многократно (напр. на Рилския манастир), или пък, след като са горели, самите манастири са били пренасяни на ново място (напр. на Зографския манастир) – как в тези библиотеки се озовават безценни и изключително стари ръкописи от X–XI в. – като напр. Зографското четвроевангелие, Зографският палимпсест, Зографските листове, Рилските глаголически листове и т.н. Ясно е, че те са донесени в манастирските библиотеки след опустошителните бедствия, сполетели тези обители. Но кога, как и защо – за нас е неизвестно. Така че, когато правим обзор на репертоара на една манастирска библиотека, дори когато палеославистите говорят за някоя от т. нар. „органични сбирки“ – това буди едно илюзорно впечатление за континуитет, за системност на библиотечния състав, която е всъщност фантомна.

Тези факти са известни на палеославистите и затова те обикновено се въздържат от обзори като настоящия, построени на локално-тематичен принцип. А това неминуемо поставя въпроса – кое тогава валидира един такъв обзор в темпоралната перспектива на съвременника, обърнал поглед назад?

Отговорът, разбира се, е прост – именно перспективата. Перспективата не е само методика, тя включва позицията на наблюдателя като когнитивен подстъп. Обикновено палеославистите се фокусират върху текста/езика в културно-историческия контекст на появата му. Този подход е презумптивно херменевтичен. В случая обаче ни интересува рецептивисткият аспект. Времето, когато българското монашество осъзнава ръкописното наследство като културно-историческо богатство, като част от националната идентичност, която е твърде ценна, за да бъде отдавана или подарявана дори с цел някаква облага за отделния монах или за монашеската общност – това време е края на XIX в. До този момент ръкописите се раздават със или без причина на богати поклонници, дарители, на различни лица, осъществяващи социален или политически патронаж. В края на XIX в. тази практика рязко се ограничава. Ръкописът вече се осъзнава като артефакт с уникална културно-историческа значимост. Допълнителен фактор за това е широкото разпространение на печатната богослужбна и небогослужбна религиозна книжнина, която засища прагматичните не-

обходимости на монашеската общност, допълнително подчертавайки неповторимостта на ръкописа – губейки своята утилитарност, той вече се превръща в нещо повече от самия себе си. Но не само намалява потокът от ръкописи, които напускат манастирските библиотеки – обратният поток се увеличава. Библиотеките стават централизирани фондохранилища в съвременния смисъл, като започват да изискват и да акумулират книжните паметници, съхранявани до този момент по скитове, келии, по личните килии на монасите. Едновременно с това продължава активно създаването на нови ръкописни книги: не във всички случаи новите печатни издания адекватно заместват ръкописите и се налага ръкописна репродукция в духа на отминалата предпечатна епоха. В някои случаи самият манастир печата дадено богослужебно произведение – и въпреки това то не спира да се преписва и редактира според нуждите в същия този манастир. Такава е ситуацията със *Службата и Житието на св. Козма Зографски*, подготвени и издадени от самия Зографски манастир, и въпреки това ръкописно репродуцирани и дори редактирани за различни богослужебни условия чак до началото на XX в.

Накратко, този период – край на XIX – началото на XX в. – е времето, когато в манастирските библиотеки се „коагулира“ този техен репертоар, който днес познаваме и проучваме. И всъщност това не е репертоар на манастирската книжнина от предходните епохи – не: това е моментна „снимка“ как монашеската общност и най-вече библиотекарите си представят тази манастирска книжнина от предходните епохи. Тоест – кое е ценно в културно-исторически аспект и отива в библиотеката; кое е ценно в прагматичен аспект и отива в архива; и кое не представлява ценност, така че не подлежи на целенасочено съхранение. Това, което ние наричаме „манастирска библиотека“, е всъщност разбирането на тази епоха за това как трябва да изглежда манастирската библиотека. Това е когнитивният подстъп, фиксираната гледна точка към перспективата на книжовната традиция. И за нас, в качеството ни на изследователи, е много важно да го осъзнаем, за да не заменим обекта на изследването с една негова интерпретация.

Ето защо направата на такива обзори ми се струва особено важна – те носят не само археографска информация, но всъщност онагледяват определена визия за културната приемственост. А и – не на последно място – имат любопитната способност да фокусират вниманието върху някои методологически особености на работата ни. Така напр. у Б. Мирчева [15] от изброените 1145 преписа на 45 славянски кирило-методиевски извора, за не по-малко от 35 преписа е отбелязано, че днес те са с неизвестно местонахождение², и за не по-малко от 13 преписа

² [15]: 57; 64; 84; 90; 107–108; 120; 183; 229–230; 235; 278; 287–288; 310; 331–333; 341; 348; 355; 356

– че днес не съществуват³. Причината, разбира се, е тази, че тези преписи вече веднъж са въведени в научно обращение – описани са, на много от тях текстът е публикуван или са отбелязвани някакви негови особености, а по-късно, поради различни стечения на обстоятелствата, тези поне 48 преписа са изгубени или унищожени. Но в научната литература те продължават да се описват като „виртуално“ съществуващи и с „афилиация“ към последното известно място на тяхното съхранение.

И трябва да се подчертае, че това не е методологическа грешка, а научна дескриптивна стратегия. Известно е, че науката изгражда имагинерна реалност, която не винаги и не във всичко съответства на обективната. Това трябва да се отчита като особеност, за да си даваме сметка за валидността на резултатите от научното изследване. В този случай тази дескриптивна стратегия не е собствен продукт на науката, на палеославистиката в частност – тя е отражение на една интерпретация какво представлява книжовното богатство, какво представлява съкровищницата на една манастирска библиотека или на една частна колекция от ръкописи. И тази интерпретация е плод именно на визията за културно самоопределяне; в нашия, българския, случай – от края на XIX – началото на XX в.

Нека видим как изглежда този обзор.

Подредбата на преписите ще става тематично, според номерацията на кирило-методиевските извори в [15]. Текстове, които не са „извори“ по смисъла на посочения опис, но имат качествата на източници за почитта към св. Седмочисленици в Зографската света обител, се добавят след изворите.

Номерацията на ръкописите следва номерацията в съществуващите два каталога на ръкописи, пазени в Зографската света обител: [19] (ръкописи 1–286) и [9] (ръкописи 287–405). Тази номерация е използвана и от най-новия засега каталогизационен принос [17]. Номерацията от описа на Хр. Кодов, Б. Райков и Ст. Кожухаров [12], който обхваща само 59 ръкописа, днес не се поддържа. В този обзор обаче се обхващат всички досега дигитализирани ръкописи в Библиотеката на Манастира, тоест той обема ръкописи от № 1 до № 577. По тази причина всички ръкописи, останали отвъд хоризонта на новия [9], се обозначават с временен номер, макар да няма изгледи този идентификатор да се промени при работата върху следващия каталог.

Провизорен списък на ръкописите от Зографския временен № 406 до Зографския временен № 577 е изготвен от свещ. Красимир [Козма] Поповски. В този списък е направена и предварителна идентификация на голяма част от текстовете в ръкописите, от която в известна степен черпи информация и настоящият обзор.

³ [15]: 57; 65; 108–109; 120–121; 230; 263–264; 270; 349; 358

Източници в Архива на Обителта, който в момента се обработва, не са издирвани.

Източници

№ 2. *Канон за св. Димитър Солунски*

◆ Зогр. № 53, служебен миней за септември–ноември, средата или втората половина на XIII в., л. 127v–130r⁴.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 367; [24]: № 367.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 19.

№ 5. *Първа служба за св. Кирил*

◆ Зогр. № 54, Празничен миней (Драганов), края на XIII в.

В момента листовете, на които се намира *Службата*, са с неизвестно местонахождение.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 333; [24]: № 333.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 84–85.

№ 7. *Първа служба за св. Методий*

◆ Зогр. № 54, Празничен миней (Драганов), края на XIII в.

В момента листовете, на които се намира *Службата*, са с неизвестно местонахождение.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 333; [24]: № 333.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 90.

№ 13.VI. Св. Климент Охридски. *Канон за пренасяне на мощите на св. Йоан Златоуст* (27.01.)

◆ Зогр. № 54, Празничен миней (Драганов), края на XIII в., л. 146r (фрагмент от текста).

Каталожни описания: [19]; [25]: № 333; [24]: № 333.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 151.

№ 13.VII. Св. Климент Охридски. *Канон за св. Симеон Богоприемец* (03.02.)

◆ Зогр. № 54, Празничен миней (Драганов), края на XIII в., л. 154v–155r (фрагмент от текста).

Каталожни описания: [19]; [25]: № 333; [24]: № 333.

⁴ Тук и надолу всички данни за листовете, на които се намират съответните произведения, се осъвременяват, за да съответстват на актуалната библиотечна номерация на листовете. Тази номерация не във всички случаи е правилно нанесена, на места има пропуски или непоследователно третиране на началните листове, но за момента тя е валидната. В това отношение данните от [15], почерпани от по-стари източници, към настоящия момент са невалидни.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 152–153.

№ 14. III. Константин Преславски. *Цикъл стихури за Предпразненство на Богоявление*

◆ Зогр. № 54, Празничен миней (Драганов), края на XIII в., л. 132v (фрагмент от текста).

Каталожни описания: [19]; [25]: № 333; [24]: № 333.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 181–182.

№ 15. Св. Наум Охридски. *Канон за св. ап. Андрей*

◆ Зогр. № 53, служебен миней за септември–ноември, средата или втората половина на XIII в., л. 207v–209v.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 367; [24]: № 367.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 188–189.

№ 17. Черноризец Храбър. *За буквите*

◆ Зогр. № 130, сборник-конволют, втора половина на XVII в., л. 54r–57r.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 832; [24]: № 832.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 213–214.

№ 20. *Календарни бележки за св. Кирил*

◆ Зогр. № 41, Четириевангелие от началото на XIV в.

В месецослова – календарна памет за св. Кирил Философ и (!) учител на славяните (л. 223r). (Вж. и по-долу при извор № 41.)

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 16); [25]: № 122; [24]: № 122.

◆ Зогр. № 56, Четириевангелие от началото на XIV в.

В месецослова – календарна памет за св. Кирил Философ (л. 172 r).

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 20); [25]: № 124; [24]: № 124.

◆ Зогр. № 139, Псалтир с последования на Кирил Зографски от 1713 г.

В месецослова – календарна памет за св. Кирил Философ и (!) учител славянски. С тропар на глас 4. (Ѡ пеленъ прилежно прѣмѣдѣѡ сестрѣ себѣ сътвори...) и кондак на същия глас (Тврѣднѣ оумомѣ и вгодѣхновеннымѣ оученѣмѣ озрае мѣръ...) (л. 185r–v). (За същия ръкопис вж. при извор № 21.)

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 13); [25]: № 681; [24]: № 681.

◆ Зогр. № 161, Месецослов и Часослов от края на XVII в.

В месецослова – календарна памет за св. Кирил (Философ) и (!) учител славянски, с тропар и кондак (на глас 2.!), същите като в Зогр. 139, 185 (л. 67v–68r).

Паметта не е отбелязана в [19], съответно липсва в [15].

Каталожни описания: [19]; [25]: № 332; [24]: № 332.

◆ Зогр. № 182, Служебник от средата на XVII в.

В месецослова – календарна памет за св. Кирил (Философ) и (!) учител славянски (л. 98v).

Каталожни описания: [19]; [25]: № 945; [24]: № 945.

◆ Зогр. № 185, Псалтир с последования от 1585 г.

В месецослова – календарна памет за св. Кирил (Философ) и (!) учител славянски, с тропар и кондак (на глас 2.!), същите като в Зогр. 139, 161 (л. 190r–v).

Каталожни описания: [19]; [25]: № 668; [24]: № 668.

№ 21. Календарни бележки за св. Методий

◆ Зогр. № 139, Псалтир с последования на Кирил Зографски от 1713 г.

В месецослова – календарна памет за преп. Методий, еп. Моравски, брат на св. Кирил, изнамерил (изобрѣтшаго) българските писмена (л. 196r).

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 13); [25]: № 681; [24]: № 681.

№ 23. Първо (проложно) житие на св. Наум

◆ Зогр. № 47, Стишен пролог за цялата година от началото на XVI в., 23.12., л. 309r–v.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 597; [24]: № 597.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 273.

№ 32 ≡ № 45. Превод на Краткото житие на св. Климент Охридски

◆ Зогр. № 47, Стишен пролог за цялата година от началото на XVI в., 27.07., л. 281r–v.

Каталожни описания: [19]; [25]: № 597; [24]: № 597.

Бележки за описанията, изданията и изследванията върху ръкописа и текста вж. в [15]: 335, 357.

№ 39. Превод на гръцката Служба за св. Наум Охридски

◆ Зогр. № 296, Празничен миней от 1939 г., 20.06., стр. 184–204 (ръкописът е с пагинация, не с фолиация).

Каталожно описание: [9].

Библиография: [20]; [18].

◆ Зогр. № 318, Празничен миней от 1895 г., без дата, л. 77r–82v.

Каталожно описание: [9].

Библиография: [18]

◆ Зогр. временен № 484, Празничен миней, около 1939 г., 20.06., с. 188–209 (ръкописът е с пагинация, не с фолиация).

Каталожно описание: Ръкописът е некаталогизиран. Хартия. Номерация с много грешки (както и в Зогр. № 296): а) непагиниран начален лист със съдържанието на ръкописа; б) 370 страници – номерирани горе вдясно на страна recto, горе вляво на verso. Пропусна-

тите страници 285–286 са добавени между с. 291 и непагириания лист, който би трябвало да се обозначи като 292–293; след с. 284 следва 286, така че две различни страници през три листа носят еднаква номерация; след непагинирания лист след с. 285–286 пагинацията продължава от 292; между с. 329 и 330 е подлепен един полулист с тропар на св. Пимен Зографски; на редица места пагинацията не личи заради преподвързване; в) 49 непагинирани листа в края; г) 2 непагинирани листа между с. 84 и 85, добавени по-късно; *summa summarum*: 215 л. Подвързия: твърд картон, облечен в кожа, размери 190 x 140 мм. Около 20–21 писмовни реда на страница. Мastica: черно за основния текст, поне два вида червено, лилаво, оранжево и синьо за сигналния шрифт. Украса: оскъдна, на места – едноцветни и двуцветни разделителни заставки. Книжовници: А) монах Калистрат Зографски (от стр. 1 до 238, средата) – идентификация на почерка в сравнение с автографа Зогр. временен № 418; Б) монах Панарет Зографски (оставил името си, вж. с. 286 след 285); на места – съвременни корекции.

Съдържание:

- с. 1: *Служба на св. мчк. Онуфрий Габровски*, 04.01.;
- с. 29: *Обща служба на св. Атанасий Александрийски и св. Кирил Александрийски*, 18.01.;
- с. 36: *Служба на св. мчк. Хараламтий*, 10.02.;
- с. 65: *Благодарствена служба на Пресв. Богородица за избавлението на Света гора от десетилетното озлобление на агаряните* (в горното поле – съвременно указание, че се служи на Неделя Антипасха, св. ап. Тома);
[неномерирани 2 л. между с. 84 и 85]: Друга вечерня за *Службата на св. Кирил и Методий*, добавена по-късно;
- с. 85: *Служба на св. равноап. Кирил и Методий*, 11.05.;
- с. 108: *Служба на св. мчк. цар Йоан Владимир*, 22.05.;
- с. 135: *Служба на св. мчк. Георги Най-нови Софийски*, 26.05.;
- с. 140: *Обща служба на преп. и богоносни отци, просияли на Света гора*, без дата;
- с. 164: *Служба на св. Паусий Велики*, без дата (съвременно указание, че е на 19.06. ст. ст., 01.07. н. ст.);
- с. 188: *Служба на св. Наум Охридски*, 20.06. (съвременно указание, че това е ст. ст., а по нов – 02.07.);
- с. 210: *Служба на св. влкмчк. Пантелеймон*, без дата;
- с. 241: *Служба на Пресв. Богородица в чест на зографската Акаmistна икона Предвзвестителница*, 28.07.;
- с. 286 (след 284): *Служба на св. новомъченици*, в третата неделя след Петдесетница;
- с. 330 до 370: *Служба на св. Пимен Зографски*, без дата.
Стара сигнатура: Zogr. Kath. 1.

№ 41. Календарни бележки за св. Кирил и Методий с обща дата

◆ Зогр. № 6, Четириевангелие и Апостол от 50-те г. на XIV в.

В месецослова – обща календарна памет за св. Методий, еп. Моравски, и св. Кирил, учител славянски, под дата 07.04. (л. 146r).

В [15] не е отбелязан.

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 29); [25]: № 137; [24]: № 137.

◆ Зогр. № 40, Четириевангелие от началото на XIV в. (вероятно 1305 г.)

В месецослова – обща календарна памет за св. Методий, архиеп. Моравски, и св. Кирил, учител славянски, под дата 06.04. (л. 240v).

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 21); [25]: № 121; [24]: № 121.

◆ Зогр. № 41, Четириевангелие от началото на XIV в.

В месецослова – обща календарна памет за св. Кирил Философ, учител славянски, и брат му отец Методий, еп. Моравски, под дата 06.04. (л. 225r). (За същия ръкопис вж. също извор № 20).

Каталожни описания: [19]; [12] (под № 16); [25]: № 122; [24]: № 122.

◆ Зогр. № 335, Последование на Панагията, 1951 г.

В сбор от кондаци за цялата година – обща календарна памет на св. славянски просветители Кирил и Методий, под дата 11.05., с общ кондак на глас 3. (Щенню двоицѣ прѣвѣтителѣи нашихъ почтицѣ...) (л. 36r–v).

Каталожно описание: [9].

◆ Зогр. временен № 523. Типик на Зографския манастир, 1874 г.

В частта „За празниците“ – обща календарна памет за „С[в]. Кирилла и Меѳодіа съ Поліелей или и [!] Камбани“ (л. 26r).

Каталожно описание: Ръкописът е некаталогизиран. Хартия, без водни знаци. 32 л., 295 x 200 мм. Оригинална фолиация с мастило в горния десен ъгъл на страна recto, започваща от л. 3r (№ 1) и достигаща до л. 32r (№ 30). Около 27 реда на страница. Подвързия липсва, листовите са хванати с канап на два пробода. Състояние добро. Мастило – черно. Украса няма. Книжовник – един, анонимен. Писмо ново ръкописно, език – български. Съдържа чернова на превод на Типика на Зографския манастир. Датировка – по титулната страница.

Църковнославянска служба за св. Кирил и св. Методий

◆ Зогр. № 296, Празничен миней от 1939 г., 20.06., стр. 84–104 (ръкописът е с пагинация, не с фолиация).

Каталожно описание: [9].

Библиография: [20].

◆ Зогр. № 318, Празничен миней от 1895 г., без дата, л. 40r–46v. На л. 174v–175v – стихирите от Малката вечерня на Службата.

Каталожно описание: [9].

◆ Зогр. временен № 484, Празничен миней, около 1939 г., 11.05., стр. 85–107 (ръкописът е с пагинация, не с фолиация).

Каталожно описание: Ръкописът е некаталогизиран. Описание вж. по-горе, при Извор № 39.

Обща календарна памет за св. Седмочисленици

◆ Зогр. № 335, Последование на Панагията, 1951 г.

В сбор от кондаци за цялата година – обща календарна памет на св. Седмочисленици под дата 26.07. с общ кондак на глас 4. (Неповѣднѣи постничествомъ явлѣшеа...) (л. 41r–v). Съвременна ръка е уточнила, че тази дата е на Успение на св. Климент Охридски чудотворец.

Каталожно описание: [9].

Календарна памет за св. Наум Охридски

◆ Зогр. № 335, Последование на Панагията, 1951 г.

В сбор от кондаци за цялата година – календарна памет за св. Наум Охридски под дата 20.06. с кондак на глас 3. (Свѣтлыхъ подвихъ (!) твонхъ...) (л. 38v).

Каталожно описание: [9].

Църковнославянски превод на гръцката Служба за св. Седмочисленици

◆ Зогр. временен № 525, Служба на св. Седмочисленици, под дата 27.07.

Каталожно описание: Некаталогизиран. Хартия от фабрична тетрадка, 12 л. Пагинация с арабски цифри в средата на горното поле, от стр. 1 (л. 1r) до 22 (л. 11v); съвременна фолиация с молив 1–12. Подвързия – от по-плътна хартия. Размери на листа: 270 x 210 мм, около 25 писмовни реда на страница. Ръкописът е писан с молив. Книжовник: йеромонах Калистрат Зографски. Език: църковнославянски.

Съдържание:

стр. 1 (л. 1r): Слѣжба стѣихъ седмочисленнихъ Болгаропрповѣдниксовъ, сотворена ѿ Йеромонаха Григорія Мосхополита.

Бележка на книжовника: На стр. 22 (л. 11v): Превѣлъ съ Ёллинскаго на Славянскій азѣкъ, Йеросхимонахъ / Каллистратъ Зографскій. / Въ Монастырь Зографъ / 5 Юлиа: 1902 г.

Стара сигнатура: № 317 III и 30 (отпред на подвързията).

Библиография: [18].

Църковнославянски превод на гръцката Служба за св. Климент Охридски

◆ Зогр. № 318, Празничен миней от 1895 г., под дата 27.07., л. 91r–102r.

Преписът на *Службата* тук е направен по следващия ръкопис Зогр. временен № 418.

Каталожно описание: [9].

Библиография: [18].

◆ Зогр. временен № 418, Служба на св. отец наш, архийерарх и чудотворец Климент Охридски, архиепископ български, от 1894 г.

Каталожно описание: Некаталогизиран. Хартия – гладка, жълтеникава, 22 л. Пагинация с арабски цифри в средата на горното поле, първоначално нанасяна с молив, после омастилена; от стр. 24 (л. 13v) до края има разминаване между пагинацията с молив и тази с мастило – вероятно първата е нанасяна при изписването на листовете, а след слагането им в ред и подвързването им се е видяло, че тя не отговаря на реалното им положение и затова е коригирана. Номерацията на страниците с мастило е 1–42, на последния лист е останала некоригирана пагинацията с молив 49–50 (вместо необходимото 43–44). Без подвързия, размери на листовете 270 x 210 мм, около 26 писмовни реда на страница. Мастило: черно. Книжовник: йеромонах Калистрат Зографски; по-късна ръка нанася корекции с молив. Език: новобългарски за писмото и църковнославянски за *Службата*.

Съдържание:

с. 1 (л. 1r): Титулна, с посвещение на екзарх Йосиф I Български и дата 1894 г.

с. 3 (л. 2r): Писмо до екзарх Йосиф I от йеросхимонах Калистрат Зографски, родом от богохранимия град Струга Охридска. Обяснява мотивите си за превода на *Службата* и срещнатите трудности. Споменава, че преди няколко години вече е превел *Службата на св. Наум Охридски*. Дава съгласие някой, който е по-вещ, да нанесе необходимите поправки, само да не се наруши смисълът на оригиналната „книга“. Моли трудът му да бъде напечатан за полза на българския народ, който в този момент „успява въобще исполински в преобразованието и просвещението“, и на „милото ни Отечество“.

с. 7 (л. 4r): *Служба на св. Климент Охридски*, 25.11.

Бележка от книжовника: Въпреки че титулната страница и писмото до екзарх Йосиф I съдържат необходимата информация за идентифициране на преводача (и автор на преписа), на стр. 41 (л. 21r) той изписва: Слѣжба сѣа стѣомѣ Климентѣ Охридскомѣ чѣ-дѣтворцѣ, преведѣса съ ѣллинскаго на славѣнскій / ѣзыкѣ, ѣ грѣшнаго во Йеросхимонасѣхѣ Каллїстрата Йѣон-/ско-Зографскаго: Рѣдомѣ ѣ г. Стрѣгы Охридскыа. 1894. / написахѣ въ Мѣрь Зографѣ.

Ръкописът е подготвян за препис или за издаване, защото тази бележка е задраскана с молив.

Библиография: [18].

Жизнеописание на св. Климент Охридски

◆ Зогр. временен № 425, Жизнеописание на Стѣагѣ Климента Охридски, от края на XIX или началото на XX в.

Каталожно описание: Некаталогизиран. Хартия – гладка, жълтеникава (същата като на Зогр. временен № 418), без водни знаци; 4 л. Без подвързия, размери на листовете 340 x 210 мм, 28 писмовни реда на страница. Мастило: черно, червено (в заглавието и единствения инициал). Украса: сигнален шрифт и инициал В на л. 1r. Книжовник:

йеромонах Калистрат Зографски (идентификация по почерка). Език: новобългарски.

Съдържание:

л. 1г: Жизнеописание на св. Климент Охридски.

Запазеният текст представлява увод към недовършен труд на йером. Калистрат. Започва с миграцията на славяните, идването им на Балканския полуостров и в Централна Европа, продължава с конфликтите им с гърци и немци, приемането на християнството, появата на славянската азбука. Завършва с това, че у славяните се появява мисълта да си създадат своя народна християнска църква. На практика не съдържа никакви житиеписни сведения нито за св. Климент, нито за някого друго измежду св. Седмочисленици.

Преписът няма вид на чернова – липсват всякакви корекции по него. Може да се предположи, че дори йером. Калистрат да е успял да завърши труда си, в пълния си вид той засега не е открит, а този ръкопис е начената, но недописана белова.

Житие на св. Наум Охридски

♦ Зогр. временен № 564, Житие на св. Наум Охридски, 1883 г.

Каталожно описание: Некаталогизиран. Хартия – два вида (л. 1 и 6; л. 2–5), без водни знаци. Шест листа, 310 x 205 мм. Оригинална фолиация с молив в средата на горното поле, започваща от л. 2г (№ 1) до л. 4г (№ 4). Около 26 р. на страница. Подвързия – няма, листовете са подшити в обложка от по-груба хартия, с 8 пробода. Ръкописът е писан с молив. Украса няма. Книжовник – един, анонимен. Съдържание:

– л. 2г: Житие на преподобния и богоносен наш отец Наум Охридски чудотворец, просветител български (20.06.).

Това Житие няма характер на историческо свидетелство, тъй като очевидно черпи информация отчасти от Панонските легенди, зле разбрани, и вероятно от *Първото житие* на св. Наум (Извор № 23, вж. по-горе), откъдето ще да е взета информацията за помощта, която св. Наум оказвал на св. Климент, и за претърпените от двамата страдания. Това подсказва, че текстът се е появил именно в Зографския манастир, където се съхранява единственият известен препис на св.-Наумовото *Първо житие*. Тъй като Й. Иванов открива *Първото житие* за науката в 1906 г., а го публикува в 1908 г., явно е, че две десетилетия по-рано един анонимен книжовник от Зограф вече не само познава, но и ползва този препис.

Текстът се издава в *Приложение 1*.

Допълнителни бележки

Към Извор № 17

В [15]: 206 се посочва още един препис на *За буквите* – в ръкопис Зогр. 125 (184). В момента под № 125 се намира препис на *Богословието* на св. Йоан Дамаскин, трета четвърт на XIV в., а под № 184 – Требник от

XVI–XVII в. И в двата ръкописа такъв препис няма. Справката с посочената библиография с нищо не изясни ситуацията. Описвам тук последователността на проверката, защото тя засяга редица печатни грешки в [15].

Ръкопис Зогр. № 125 има по каталога на Илински № 154 (вж. [10]). [15], цитирайки този опис, дава стр. 277, което е неясно, защото според библиографията на описа статията заема стр. 253–276 на посоченото издание⁵. У Илински обаче единственият ръкопис с препис на *За буквите* е под № 169 с библиотечна сигнатура III.a.5 – тоест днешният Зогр. № 130.

Също така [15] цитира [19], стр. 125, № 86 – всъщност е обратно, на стр. 86 се намира № 125. Третият посочен библиографски източник, [25]: 52, № 78, дава същото *Богословие*, т. е. Зогр. № 125.

Цитираните изследвания на К. Куев ([13]: 204, № 6) и А. Джамбелука-Коссова ([5]: 17, 25–27) всъщност следват дадената от Лавров сигнатура ([14]: 582–586) – ръкопис 125 (184).

Й. Иванов ([6]: 75–81) също дава сигнатура № 125.

С други думи, у двете поколения изследователи, събирали археографска информация за [15], преди той да се появи, няма никакви основания да се съмняват в сигнатурите № 125 = № 184, потвърдени от пет източника. А практиката на авторите на каталога от 1994 г. [19] да не привеждат точни листове с разположението на текста не дава възможност да се види, че в Зогр. № 130 преписът на *За буквите* се намира на същите л. 54r–57r като в посочения № 125 = № 184 – съвпадение, което вероятно би провокирало основателни съмнения, че става дума за два различни ръкописа.

Всъщност объркването произтича от това, че ръкописът с днешна сигнатура Зогр. № 130 има не една, не две, а цели седем стари сигнатури, последователно отразени на предния форзац. Най-старата е III.a.5 (под която го намира и Г. Илински), по-късно допълнена на „отдел III.a.5, № 125“. По-късно № 125 е преместен на № 169. Сетне № 169 е преместен на № 184 (т.е. 184 е нов номер спрямо 125, а не обратното). След това в № 184 осмицата е изличена и поправена на деветка, тоест ръкописът вече е № 194 и е преместен в друг отдел, ставайки „отдел I.ж.5“. Най-сетне, за прегледност, на дъното на форзаца е обобщено: „№ 194 I ж 5“. Тази най-пълна стара сигнатура е всъщност и последната, под която ръкописът фигурира, преди да получи новата, осма – № 130.

Отчитайки всички промени, констатираме, че изследователите в различни периоди са посочвали един и същи ръкопис под четири сигнатури от общо осемте, които той е имал за изминалите 150 години. При това се е създадо впечатление, че става дума за два различни преписа, отразени, съответно, в [15] на стр. 206 (като ръкопис от XV–XVI в.) и

⁵ За този обзор авторът ползва същата статия, но по отделен отпечатък, съхраняван в Библиотеката на Манастира, чиято особена ценност се състои в ръкописните бележки от библиотекарите. Пагинацията на отпечатъка е 1–24.

на стр. 213 (като ръкопис от втората половина на XVII в.). Зогр. № 130 е всъщност конволют, първата му част (до л. 57) е от XVII в. (там се намира и преписът на *За буквите*), а втората (останалите 27 л.) е от XVI в.

Накратко – две решения на авторите на каталога от 1994 г. [19]: а) да не дават точно местонахождение на текстовете в ръкописите, и б) да привеждат от старите сигнатури само най-ранната по отдел и № по описа на Г. Илински [10], и само в част от случаите – и тази по описа от 1985 г. [12] – не са дали никакъв шанс на изследователите, събирали археографските данни за [15], да се ориентират в бърканицата от сигнатури. Това само показва до каква степен е правилно методологическото решение на авторите на каталога от 2017 г. [9] да привеждат *всички* стари сигнатури на ръкописите – запазени, задраскани, коригирани, четливи или нечетливи... За съжаление, в този каталог [9] пък липсва таблица за конвертиране между всички тези стари сигнатури и новите, което да позволи да се избегнат други подобни грешки в бъдеще. Пропуск, който авторите на [9] непременно трябва да попълнят в бъдещия, вероятно последен том, който трябва да обхваща ръкописите след № 405.

Към Извор № 20

1) В [15] като ръкопис, съдържащ календарна памет за св. Кирил, е посочен Зогр. № 13. Всъщност това е номерацията на ръкописа според описа от 1985 г. [12], като в каталога от 1994 г. [19] той е под № 139, Псалтир с последования на Кирил Зографски от 1713 г. Новият № 13 е Требник и Кормчая от средата на XV в. и XVI в. По този начин един и същи ръкопис в [15] е въведен два пъти, под два различни номера.

2) В [15] като ръкопис, съдържащ календарна памет за св. Кирил, е посочен също и Зогр. № 345 (според [15]: 247. – Тропарник и Богородичник от края на XIV в.). В библиографията са посочени две заглавия. Първото е каталогът от 1994 г. [19] с препратка към стр. 148, № 375; обаче в този каталог [19] са включени само ръкописи до № 286, а на стр. 148 има снимка от Зогр. № 2, Лествица от началото на XVI в. В новия каталог от 2017 г. [9] ръкопис № 375, разбира се, присъства, но това е препис на *Духовната грамота* (завещание) на св. Димитър Ростовски от 1824 г. За щастие, посочен е в [15] и сводният каталог на славянските ръкописи на Атон ([25], стр. 409, № 1045), благодарение на което е видно, че става дума за ръкопис от Хилендар № 345, а не Зогр. № 345. В новото издание на този своден каталог ([24]) същият № 1045 е на стр. 463.

Към Извор № 21

По отношение на Зогр. № 13 вж. бел. 1) към предходния извор № 20.

Към Извор № 32 ≡ № 45

Посочените в [15] извори № 32 („Български превод на *Краткото житие на Климент Охридски*“) и № 45 („Среднобългарски превод на

Краткото житие на Климент Охридски“) са всъщност един и същи текст. При това за № 32 е приведен един-единствен препис – Зогр. № 47, макар че се цитира по [7]: 314–321, където Й. Иванов споменава още три преписа. За № 45 са отбелязани два преписа, първият от които е вече посоченият за извор № 32 ръкопис Зогр. № 47.

Към Извор № 39

Макар в [15] преводът да е отбелязан като „среднобългарски“, всъщност езикът е църковнославянски. Описът посочва само един препис – в изгорелия през Втората световна война ръкопис № 342 от Народната библиотека на Сърбия. Посочените тук три преписа трябва да се отнесат към превода на йером. Калистрат Зографски, извършен в 1890 г. (вж. [16] и бележките относно Зогр. временен № 418 по-долу), и изглежда, че стоят по-близо до втората редакция на гръцката служба (вж. описанието на редакциите у М. Йовчева [11]). Известни са и други преписи от територията на днешна Република Северна Македония, някои от тях – проучени. Предстои издание на *Службата*, съвместен труд на А. Бобев и Г. Ристески.

Ръкописи Зогр. № 296 и Зогр. временен № 484 са твърде подобни по състав, писани до голяма степен от ръката на Калистрат Зографски (в Зогр. № 296 – до стр. 412, в Зогр. временен № 484 – до стр. 238). И в двата случая трудът му се допълва от ръката на монах Панарет Зографски. И двата се опират на Зогр. № 318, писан в 1895 г. от йеродякон Иринарх Зографски, като възпроизвеждат до голяма степен състава на оригинала с някои пропуски и допълнения. Вероятно двата ръкописа са създадени приблизително по едно и също време. Каталогът от 2017 [9] датира Зогр. 296 в 1939 г. заради приписката на м. Панарет, ала тъй като той само довършва ръкописа, при това – неясно колко време след написването на основната част, възможно е йером. Калистрат да е завършил труда си по-рано от тази дата. Рязкото прекъсване в ръкопис Зогр. временен № 484 – по средата на страницата, а не на завършена служба като в № 296, може да означава, че някакви причини са го възпрепятствали да продължи, здравословни или други, така че изглежда допустимо да отнесем Зогр. временен № 484 по-скоро след, отколкото преди 1939 г.

Към Извор № 41

В [15] ръкопис Зогр. № 41 е погрешно посочен като № 44 на стр. 352, макар че в библиографията на същата страница е с № 41. В индексите към описа ръкописът е посочен два пъти – веднъж като № 41 (вж. по-горе Извор № 20) и веднъж като № 44 (с препратка към тази памет). Объркването е в резултат на печатна грешка. Зогр. № 44, също Четири-евангелие, също от началото на XIV в., не съдържа календарни паметни за някого от св. Седмочисленици.

Към църковнославянския превод на гръцката Служба за св. Седмочисленици

В Зогр. временен № 525 на с. 22 (л. 11v), обратно на изписания текст, стои наслов от превода на йером. Калистрат на гръцката *Служба за св. Климент Охридски* (вж. по-долу), също изписан с молив. Вероятно първоначално листовете са били предназначени за превода на *Службата за св. Климент* (тя е преведена преди или в 1894 г.), но са останали неизписани, и затова по-късно са преупотребени.

Заради този наслов на подвързията стои надпис „Служби на св. Климентъ и на св. Седмочисленици, преводъ отъ гречески“.

Доколкото може да се прецени на пръв поглед, този превод съответства много точно на мосхополското издание от 1742 (1741) г. [3]. Внесени са минимални изменения – напр. променен е гласът на някои песнопения, вероятно с цел да се постигне по-добра певаемост на славянския текст.

В текста са внесени множество корекции – видимо с почерка на йером. Калистрат; може, следователно, преписът да се смята за чернова. Преводът е издаден [22].

Към църковнославянския превод на гръцката Служба за св. Климент Охридски

Гръцката *Служба за св. Климент* (или по-скоро гръцките служби, тъй като текстовете им се акумулират в богослужебната традиция) е известна по пет ръкописа и два печатни източника: [1] и [2], които се различават помежду си главно по това, че в по-късното издание са добавени стихирите от Атанасий Пароски. Както съобщава свещ. Козма Поповски, в Библиотеката на Зографската света обител се пазят преписи и от двете издания ([18]), със сигнатури, съответно, Zogr. Gr. 111-1 и Zogr. Gr. 108. Съпоставката с изданията показва, че йером. Калистрат е превеждал по по-късното, венецианско издание, съдържащо стихирите на Атанасий Пароски – или по преписа от него.

Преводът на йером. Калистрат е издаван – [21].

Един късен препис на Свети-Климентовото Наставление за празници

При изготвянето на провизорния списък на ръкописите от Зогр. временен № 406 до Зогр. временен № 577 свещ. Красимир [Козма] Поповски е идентифицирал и един препис от общото *Наставление за празници* на св. Климент.

Преписът се намира в ръкопис Зогр. временен № 526, сборниче от самия край на XIX или началото на XX в. В него са включени: от л. 2г до 8г – статии, преписани от периодичния печат (с дати между 1892 и 1899 г.); на л. 8v–9г – преписът на *Наставление за празници*; и на л. 9v–31г – молитви за различни потреби.

Преписът на *Наставлението* следва като цяло точно първата редакция на текста, внесени са незначителни варианти – напр. вм. достоинъ стои *подобаетъ*, обяснено в скоби с *достойтъ*; ѣѣѣѣ е заменено с *утроби*; съюзът ти по неразбиране е заменен с частицата *ни*; личаще – с *личуще*; алчнни – с *алчуция*; пропуснато е югда назни одежють са; смирієннїемъ – със *смирение*; оугажатаць – с *угождається*; оустънами – с *устами*; къ къкъ къкъ – с *во къки къковъ*. Поради тези незначителни и с прозрачна мотивация замени изглежда ненужно публикуването на преписа в този обзор. Произношението е „църковнославянизирано“, макар че правописът е опростен предреформен (предреволюционен) руски.

Тъй като не е известно на Света гора да се съхранява по-ранен препис от *Наставлението*, по-вероятно е книжовникът да е направил своето копие по някое от първите издания на текста. Такива издания до началото на XX в. има няколко – от И. Срезневски ([23]: кол. 541–542); от В. Ундолски и П. Лавров ([26]: а–а), от Г. Баласчев ([4]: LIII–LIV). Всяко едно от тези издания би могло да послужи за първообраз на преписа в Зогр. временен № 526.

Общо този обзор обхваща 22 ръкописа, от тях:

- два от XIII в.: Зогр. № 53, Зогр. № 54;
- четири от XIV в.: Зогр. № 6, Зогр. № 40, Зогр. № 41, Зогр. № 56;
- два от XVI в.: Зогр. № 47, Зогр. № 185;
- три от XVII в.: Зогр. № 130, Зогр. № 161, Зогр. № 182;
- един от XVIII в.: Зогр. № 139;
- пет от XIX в.: Зогр. № 318, Зогр. временен № 418, Зогр. временен № 523, Зогр. временен № 564, Зогр. временен № 577;
- пет от XX в.: Зогр. № 296, Зогр. № 335, Зогр. временен № 425, Зогр. временен № 484, Зогр. временен № 525.

Литература

- [1] – Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν, νεωστὶ καινῶ τύπῳ ἐκδεδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ τε Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ καὶ τοῦ Καβάσιλα, ἀρχιεπισκόπων τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματισάντων. Ἐν Μοσχολόλει, 1742.
- [2] – Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ὁμολογητοῦ, ψαλλομένη μηνὶ νοεμβρίῳ κδ'. Συντεθεισα παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτῆς Βουλγαρίας κυροῦ Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ. Ἐνετίησι, 1784.
- [3] – Ἀκολουθία τῶν ἀγίων ἐπτάρθμων. Ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ιερομονάχοις Γρηγορίου Μοσχολολίτου. Ἐν Μοσχολόλει, 1742.
- [4] – Баласчев, Г. Климент, епископ словенски. София, 1898.
- [5] – Джамбелука-Коссова, А. О писменехъ. Черноризец Храбър. Критическо издание. София, 1980, 190 с.
- [6] – Иванов, Й. Български старини из Македония. 1. изд. София: Българското книжовно дружество, Държавна Печатница, 1908, 310 с.

- [7] – Иванов, Й. Български старини из Македония. 2. доп. изд. Фототипно изд. под ред. на Б. Ангелов и Д. Ангелов. София: „Наука и изкуство“, 1970. 704+XII с.
- [8] – Иванова, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: „Проф. Марин Дринов“, 2008. 722 с., ISBN 9543222630; 9789543222636.
- [9] – Иванова, Кл.; Мусакова, Ел.; Поповски, Кр. [К.], свещ.; Петков, П.; Бояджиев, А.; Бобев, А.; Ненова, Л.; Димитрова, М. Каталог на славянските ръкописи от Зографската света обител (№ 287–405). Под общата научна ред. на Кл. Иванова. Света гора: Зографски манастир, 2017. 288 с., ISBN 978-954-770-443-5.
- [10] – Илинский, Г. А. Рукописи Зографскаго монастыря на Афоне. – Отдельный оттиск из Известий Русскаго Археологическаго Института в Константинополе, Т. XIII. София: Държавна печатница, 1908, 24 с.
- [11] – Йовчева, М. Служби за Наум Охридски. В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. Гл. ред. Л. Грашева. София, АИ „Марин Дринов“, ISBN 954-430-943-8 (Т. 3.), с. 676–680.
- [12] – Кодов, Хр.; Райков, Б.; Кожухаров, Ст. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. Т. I. Със сътрудничеството на Ат. Ангелопулос и Ат. Каратанасис. София: ДИ „Свят“, 1985. 272 с.
- [13] – Куев, К. Черноризец Храбър. София, 1967. 454 с.
- [14] – Лавров, П. А. Зографский список сказания о письменах Черноризца Храбра. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Санктпетербург, 1896. Т. I., Кн. 3, с. 582–586.
- [15] – Мирчева, Б. Опис на преписите на славянските извори за Кирил и Методий и техните ученици. София, 2014. 416 с. = Кирило-Методиевски студии, Т. 23. Серия Кирило-Методиевски извори, Т. 2. ISSN 0205-2253.
- [16] – Митов, М. Преп. Наум Охридски – богослужбна прослава и иконография. Дипломна работа, БФ на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2015. 96 с.
- [17] – Петков, П.; Поповски, свещ. Козма [Кр.]; Бояджиев, А. Пергаментни кирилски откъслечи от библиотеката на Зографската обител. Света гора, 2019. 272 с., ISBN: 978-954-770-453-4.
- [18] – Поповски, К. [Кр.], свещ. Зограф и богослужбната прослава на св. Климент Охридски. В: Св. Климент Охридски в културата на Европа. Отг. ред. Св. Кулумджиева. София, 2018. ISBN 978-954-9797-32-0, с. 673–680.
- [19] – Райков, Б.; Кожухаров, Ст.; Миклас, Х.; Кодов, Хр. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. София: CIBAL, Изд. „Клуб ‘90“, 1994. 448 с., ISBN 954-523-006-1.
- [20] – Савова, В. Песни за св. Йоан Владимир. Изследване и издание на словесната традиция за свети Йоан Владимир. София: „Парадигма“, 2018. 356 с., ISBN 9789543263363.
- [21] – Слѣжка нѣже во свѣтъхъ отца нашего архіерарха и чюдотворца Климента архіепископа болгарскаго нѣже во Охридѣ. София: Св. Синод на Българската църква, Държавна печатница, 1901, 37 с.
- [22] – Слѣжка свѣтъхъ седмочисленникъ. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов, 1903.
- [23] – Срезневский, И. И. Дополнения к общему повременному обозрению древних памятников русского письма и языка. // Известия императорской Академии

- наук по Отделению русского языка и словесности, Т. X, 1863, кол. 417–592.
- [24] – Турилов, А. А.; Мошкова, Л. В.; под ред. Тахиаоса, А.-Э. Н. Каталог славянских рукописей афонских обителей. 2. испр. и доп. изд. Београд: „Чигоја Штампа“, 2016. 558 с., ISBN 978-86-531-0205-0.
- [25] – Турилов, А. А.; Мошкова, Л. В.; под ред. Тахиаоса, А.-Э. Н. Славянские рукописи афонских обителей. Фессалоники, 1999. 490 с. ISBN 960-85959-1-6.
- [26] – Ундольский, В. М., Лавров, П. А. Климент епископ словенский. Москва: Университетская типография, 1895.

Приложение 1

Зографски временен № 564⁶

2г

Мѣсяца Іунія въ 20-ій день, Житіе
Преподобнаго и Богоноснаго Отца нашего Наума
Охридскаго чудотворца, просвѣтителя Болгарскаго

Сей Божественный и многопрочютой Отець нашъ Наумъ бѣше во врѣмято на Просвѣтителѣ тѣ Болгарски Кврѣлла и Меѳодія, които пребывавахъ тогдѣ въ страны тѣ Болгарски, като ся подвизавахъ по премного св. божественнѣ ревность, за да обѣрнѣтъ заблужденнѣтъ языцы еретически въ православіе. Прочее като стана послѣдователь на тѣя чюдни мжжіе и Проповѣдники на истината и Святой Наумъ, и ся предаде всего себе въ рѣцѣ тѣ имъ, ходеше съ ними по градове тѣ и селата, біемъ, хулимъ, злостражда, претѣрпѣвая нестерпими и дългы трудове и болѣзни, затворенія въ темницы, скорби, и рани, и гоненія отъ врази тѣ Хрїстови и на вѣрѣтѣ му. и за да привлѣкѣтъ мнозина въ познаніето Хрїстово, и да просвѣтѣтъ съ свѣтъ-тъ на благочестіето, и разумѣніето на Писанія та, преязычиха Божественното Писаніе ветхо и ново, и преведоха отъ Еллинскій на Болгарскій языкъ, като докараха въ голѣмо разумѣніе Болгарскій-тъ языкъ, съ буквы тѣ и съ нѣкакви рѣчи които оныя изнамѣриха. Обаче прѣди

⁶ Текстът се предава максимално близко до оригинала, като се спазват всичките му езикови особености. Не се добавя нищо с изключение на сигнала [!], едно очевидно пропуснато окончание и наклонени скоби там, където книжовникът сам е редактирал (оградил, зачеркнал, заместил и пр.), за да се види работата над текста. Употребата на наклонени скоби се наложи от това, че самият книжовник използва обикновени скоби за парентезис или други уточнения. Цифрите ^{1,2} над някои думи не са индекси за бележки, а са от ръката на книжовника и обозначават необходимо разместване в словореда.

да обнароджтъ това полезно и божественно дѣло на оныя языцы, туриха намѣреніе съгласно, Блаженный Наумъ, Куріллъ, и Меѳодій, и Климентъ, и иже съ ними

2v

Святѣйшии равноапостоли, да обаджтъ на Съборнж-тж Църквж, за да земе извѣщеніе и подтвърженіе. Като зѣха прочее книги тѣ, божественнытѣ Духомъ движими, пристигнаха въ старый Великій градъ Римскій. А тогава беше тамо Архіерей Адріанъ великій. Който като ся научи за дохождане то на Святіи тѣ, гы предсрѣщна отъ далечно разстояніе съ всичкій съборъ Священнической, и великолѣпно гы почтѣ както и бѣше прилично на таквья святѣйшая лица. А св. Наумъ какъ помладъ отъ нѣговы тѣ съшественницы, и поеплѣйшій [!] на божественнатж ревность, предтичаше и повыше ся подвизаваше, като показуваше не да е спомощникъ и съдѣйственникъ на оныя божественны Учители, но слуга и рабъ. того ради съ голѣмо желаніе и тщательность правеше послушаніе, и трудолюбно съвершаваше всичко колко му повелѣвахж. Прочее като влѣзнаха въ градъ-тж, Богъ прославляяй того славящія чрезъ нѣговы тѣ слуги показа голѣми и ужасни чудеса. зачото на часъ-тж много слѣпи проглѣднаха, много разслабленни ся исправиха, глухи и нѣми, прослушаха и продумаха, хроміи (куцы) ходеха, и други ся избавиха отъ нечисты духове, и отъ различни болѣсти: отъ коихъ чудесъ, и отъ други откровенія что-то божественнымъ маніемъ Архіереата видѣ, позна зачото отъ Бога е това дѣло, и попроси Святіи тѣ да

3г

да му покажжтъ преведеннытѣ книги. които като гы принесоха предъ него, и испита по тънко, като гы сравни двжтж языкж, Еллинскій-тж съ Българскій, и като гы намѣри съгласни и единомудренни въ всичко, гы подтвърди, и заповѣда да имжтъ вѣрность-тж и извѣщеніето, и да ся раздажтъ въ наученіе въ общѣ, въ Българскж тж земльж, за поясно разумѣваніе на благочестіе то. Отъ като совершиха Святіи тѣ богоугодно то дѣло, и искахж да ся върнжтъ всѣкой въ своето мѣсто, затичасе почти всичкій-тж народъ градскій на испровождане, и отсылавахж гы съ голѣмо благоговѣніе: Тичяхж

же и оныя които страждахъ разны нѣмощи и болѣсти, и ся исцѣлявахъ. Обаче начинъ-тъ съ кого то получавахъ здравіе то, е чудесенъ и достоинъ да ся каже, който бѣше такъвъ: Щомъ поглѣднувахъ болныѣ человѣцы во очитѣ на Святїи-тѣ, на часъ-тъ ся избавлявахъ отъ сѣкаквѣ болѣсть что страждахъ. Толко бѣхъ облагодатены и Святѣйшии человѣцы, что то отъ очи тѣ имъ излазяше цѣлительна благодать, и прогоняваше отъ человѣчески тѣ тѣлеса, всички тѣ страсти и болѣсти. Едвамъ прочее ся раздѣлиха всички тѣ оныя които гы испровождахъ съ безмѣрни слъзи, и съ жялостни лица: и найпослѣ отъ какъ ся поздравиха единъ другаго съ духовни цѣлованїя и осязанїя, и си преподадохъ помежду святинѣ-тѣ, трѣгнаха по /пѣть-о си/ свойтси пѣть.

3v

И убо многїи и великїи Кврїллъ, начальникъ-тъ и наставникъ на това боголюбезно дѣло, остана въ Римъ, и тамъ като стигна въ крайнѣ старость, остави настоящїи-тъ тлѣнный и притруденъ животь, отиде въ нетрудный-тъ и нетлѣненъ животь, за да ся весели съ желаемаго Хрїста, като направи на скончанїе то си безчетни чудеса, и исцѣли всякѣ немощъ и болеть, и всѣкое дѣйствїе діаволско отъ стужаемы-тѣ. А чюднїи Меѳодїи като ся опечали много заради разлученїето нѣгово, взѣ /си/ ученицы тѣ си, отъ които не малка часть бѣше богоноснїи Наумъ, и ся рѣши да ся възвърне пакъ въ землѣ-тѣ Българскѣ. Подкачи прочее плуванїе-то даго оправи на камъ Іллврїческѣ-тѣ странѣ, и като минуваше чрезъ много языцы, пристигна съ спутешественницы-тѣ си въ землѣ-тѣ Аламанскѣ, родъ варварскїи и горделивъ, който ся побѣждаваше отъ гнѣвъ-тъ вънъ отъ мѣркѣ-тѣ, и подчиненъ на много ереси, и хуленїя на Св. Духа. зашто държехъ еретическото вредоумїе на суетудреннаго Аполлінарія. и понеже подкачиха да проповѣдуватъ и да ся подвизаватъ /крѣпко/ доблественно Святїи-тѣ противъ оныя хулители, и да ся борѣтъ крѣпко заради Св. духа, като привлекавах[ъ] катаденъ мнозина на православїето, ся подвигнахъ варвары-тѣ противъ нихъ съ ножовы, и съ другы мучительски орудїя. и като гы хванахаи занесоха при Игемонъ-тъ, и нараниха люто, и стрѣгахъ по снаги тѣ, и като гы умуча съ други разны мученїя, туриха гы найпослѣ въ темницѣ.

Но Богъ който не остава да бждѣтъ нѣговы тѣ рабы по-

4г

хулени и обезчестени така немилостивно, какво устрои? Как/во/-то ся намирахъ Святїи-тѣ вътре въ темницѣ-тѣ, и пѣхъ со всичкѣ душѣ и сърдце единоголасно, „Господи иже пресвятаго твоего въ третїй часъ Апостоломъ твоимъ низпославый и проч... Въ чудесе! трясение² голѣмо веднага¹ стана, толко чото ся потрясе всичкото мѣсто, и паднаха /калета та/ стѣни тѣ и кѣщи тѣ на мучители тѣ. подобно и на /нихъ/ Святїитѣ имъ испаднаха уши тѣ и желѣзата отъ рѣцѣ тѣ и нозѣ тѣ, и сами имъ ся отвориха и темнични тѣ /порти/ /двери/ врата. и тыя като излѣзнаха отивахъ си по пѣть-о радующесе, както нѣкогда Апостолитѣ, защото ся сподобиха да ся обезчестятъ, заради Святаго Духа, както и оны заради името распятаго Владыи. Найпослѣ подирь много препятствїя² други¹, като ся укрѣплявахъ Святїи тѣ съ высоты помощю, пристигнаха въ Българскѣ тѣ землѣ, както отъ начало желаехъ. Които тогавашнїи-тѣ Начальникъ Българскїи именемъ Мїхаиль Борисъ гы прїя великолѣпно и съ голѣмъ честность, и гы почиташе како Отцы и Учители. и по тѣхното желанїе гы раздѣли въ околны тѣ села и мѣста, за да проповѣдуватъ Христовото имя, и толкованїето на Писанїя та, и языкъ-тѣ, който отъ нихъ ся измысли, и ся свърши. Като заповѣда на всички тѣ подчинени подъ нѣго да послушватъ и да ся покоряватъ на повеленїя та на Святїи-тѣ: както и да спомоществуватъ съ всякое тѣщанїе и ревность на зданїята на Священны-тѣ храмове, кждето щехъ да вознамѣржтъ Святїи-тѣ за /праве/ согражденїе, заради умноженїе на благочестїето.

4v

Тогава прочее всичкитѣ Святїи по Апостолски прїяха по еднѣ странѣ. А божественнїи Климентъ като взѣ съ себеси чуднаго Наума подобна нѣму и по словата и по нравы-тѣ, минаваше отъ мѣсто на мѣсто като бѣше словото на благочестїето, и просвѣщаваше съ проповѣдь-тѣ разны градове и Епархїи, Дїявіѣж, Мвсїѣж, Паннонїѣж, Трївалы-тѣ, даже до Иллвріка. А во Епархїѣж-тѣ Охридскѣ быде Архїерей, за да предаде и на онзи народъ истинното богопознанїе съ свѣтъ-тѣ на нѣговото ученїе. гдѣто истоци сичкѣ тѣ нѣговѣ тѣлеснѣ силѣ въ трудове и болѣзны, и подвиги страсотерпчески. и като дойде въ глубокѣ старость, понеже съ дѣло неможеше вече да покаже голѣмото си желанїе което имаше за да простира и разширява на сѣкѣде благочестїе то, употребляваше въ всичко /бо/

Священнаго Наума. който до послѣднето нѣгово издыханіе никогда не ся отдалечи отъ него, но въ всичко му помагаше, както нѣкогда Ааронъ на Моисеа. А повечето врѣмя чюдній Наумъ сѣдеше въ Диявіѣж /срѣщу/ отътатъкъ Езерото, и тамо наставляваше народы-тѣ съ премъдры тѣ нѣгови ученія, като гы избавляваше отъ дългж-тж и отъ Отцы-тѣ имъ преданнж діяволскж прелестъ, и гы докара на пжть-о на православіе то. Прочее като прииждиве тамо нѣколко врѣме преподобно и благочестивно, и много трудове и подвиги съверши, отиде при подвигоположника, за да воспріеми награди тѣ за нѣгови тѣ трудове и болѣзни. Като ни остави на насъ священны-тѣ и честни нѣгови мощи, сокровище на исцѣленіята неоскудѣемо, на тья что прихождатъ съ несумнительно сърдце при честнж-тж

5г

неговж ракж. въ славу въ троицѣ славимаго Бога. Коуто подоба держава, честь, и поклоненіе, въ безконечныя вѣки вѣковъ: Аминь.

1883 Маіа 30 день.

Въ Мон. Зографъ.